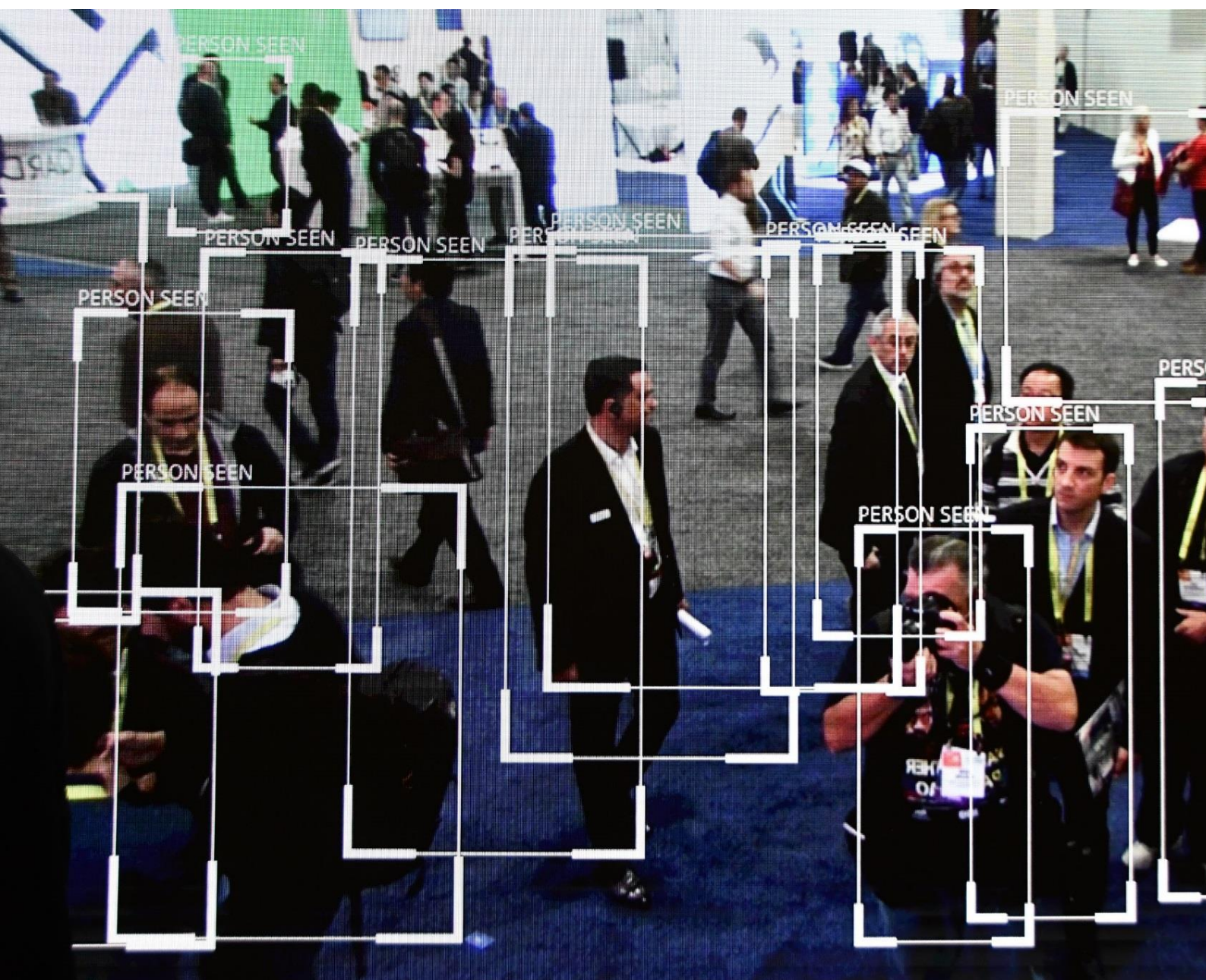


Naar een verantwoorde digitale samenleving

Van kwesties naar acties



**Verslag conferenties van de SER en
het Rathenau Instituut op 06-12-17 en 25-1-2018**

Inhoud

Inleiding	3
1 Opzet en opbrengst werkconferenties	4
1.1 Opzet van de werkconferenties	4
1.2 Resultaten eerste werkconferentie	5
1.3 Resultaten tweede werkconferentie	9
2 Besproken acties puntsgewijs	15
2.1 We hebben behoefte aan een digitale stresstest	15
2.2 Algorithmic accountability	17
2.3 Sociale dienstplicht voor technologische ontwikkelingen	20
2.4 De ‘digitale dialogen’, een theatertour	22
2.5 Een digitaal deltaplan	25
2.6 Public value by design	27
2.7 Een NASA voor ‘trusted data’	29
2.8 Een privacyvriendelijk alternatief voor de essentiële digitale infrastructuur in Nederland	32
2.9 Nederlanders vertrouwen bieden in de digitale samenleving ..	35
2.10 Het aanpakken van de zweep, de wortel en de preek	37
2.11 Recht op betekenisvol contact in digitaal tijdperk	39

Inleiding

De maatschappij digitaliseert in hoog tempo. Dat biedt volop economische en maatschappelijke kansen. Zoals efficiënter zakendoen, eerder ziektes opsporen of sneller kennis delen. Maar de digitale transitie daagt economie en samenleving ook op nieuwe manieren uit. Hoe ziet de toekomst van werk er uit in het licht van slimme machines? Wat betekent nepnieuws voor onze democratie? Wie is de eigenaar van (persoonlijke) data? Of: wat betekenen de digitale platformen voor de positie van Nederlandse bedrijven en van mensen die voor platformen werken? De uitdaging die voor ons ligt is om de kansen van digitalisering optimaal te benutten, en tegelijkertijd publieke waarden veilig te stellen.

De Sociaal-Economische Raad (SER) en het Rathenau Instituut vroegen in verschillende rapporten aandacht voor deze uitdaging. De SER (2016) bracht bijvoorbeeld de verkenning 'Mens en technologie: samen aan het werk' uit over de gevolgen van digitalisering voor de arbeidsmarkt, de organisatie van werk en arbeidsverhoudingen. Het Rathenau Instituut (2017) publiceerde o.a. het rapport 'Opwaarderen: borgen van publieke belangen in de digitale samenleving' waarin de belangrijkste conclusie luidt dat het governancelandschap, het geheel aan regelgeving en bestuur, moet worden versterkt. Alle betrokken partijen – wetenschap, overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties – dienen actie te ondernemen om publieke waarden blijvend te kunnen beschermen.

De rapporten vormden de aanleiding voor de SER en het Rathenau Instituut om gezamenlijk de werkconferenties 'Naar een verantwoorde digitale samenleving: van kwesties naar acties' te organiseren. Passend bij de missie van beide organisaties, was het doel van de conferenties om te verkennen welke kwesties rondom digitalisering maatschappelijke actoren als urgent beschouwen, en welke mogelijkheden maatschappelijke actoren zien voor eventuele oplossingen en acties op dit vlak.

Dit document is een verslag van ideeën die tijdens de werkconferenties zijn geuit. Ze komen voort uit korte, intensieve ronden en moeten als denkrichtingen, en niet als finale voorstellen, worden geïnterpreteerd. De ideeën bieden inspiratie om te komen tot een verantwoorde digitale samenleving. Paragraaf 1.2 geeft de opzet van de werkconferenties weer. Paragraaf 1.3 beschrijft globaal de resultaten van de eerste bijeenkomst en paragraaf 1.4 de resultaten van de tweede bijeenkomst. In het tweede hoofdstuk is een gedetailleerder verslag opgetekend, soms in steekwoorden, van het verloop van de groepsgesprekken die tijdens de tweede werkconferentie plaatsvonden, met ideeën voor acties en oplossingsrichtingen.

1 Opzet en opbrengst werkconferenties

1.1 Opzet van de werkconferenties

De werkconferenties vonden plaats op 6 december 2017 en 25 januari 2018, in het SER-gebouw in Den Haag. Op beide conferenties waren ruim 100 deelnemers aanwezig, vanuit verschillende achtergronden: bedrijven, brancheverenigingen, kennisinstituten, toezichthouders, beleidsmedewerkers van nationale en lokale overheden, uitvoeringsorganisaties, non-gouvernementele organisaties en werkgevers- en werknemersorganisaties. De deelnemers waren in beide conferenties ingedeeld over verschillende tafels. Aan iedere tafel zaten deelnemers met bovengenoemde achtergronden. Per tafel was een moderator en rapporteur aanwezig. Om een vrije en open discussie tussen de deelnemers te bevorderen, gold de Chatham House Rule tijdens de bijeenkomsten. Dat betekent dat de uitgewisselde informatie vrij kan worden gedeeld, maar niet wie dit heeft gedeeld (de identiteit of associatie (waar is iemand werkzaam) kan niet worden onthuld). De dagvoorzitter van beide conferenties was Krijn van Beek (Policy Design Studio).

Eerste werkconferentie

Tijdens de eerste werkconferentie *'Maatschappelijke en ethische kwesties in de digitale samenleving'* bespraken de deelnemers de zeven publieke waarden gedefinieerd in het Rathenau-rapport 'Opwaarderen': privacy, autonomie, veiligheid, controle over technologie, menselijke waardigheid, rechtvaardigheid en machtsverhoudingen. Aan iedere tafel werd één van deze zeven waarden besproken. De centrale vragen aan tafel waren: tegen welke maatschappelijke en ethische kwesties lopen de deelnemers in hun organisatie aan bij de transitie naar een digitale samenleving? Wat ervaren de deelnemers als urgent? Tevens vroegen we de deelnemers wat voor soort acties of oplossingsrichtingen zij nodig vinden en urgent achten.

Tweede werkconferentie

Tijdens de tweede werkconferentie *'Acties voor een verantwoorde digitale samenleving'* stond het bedenken en uitwerken van mogelijke acties centraal. De deelnemers bouwden voort op de suggesties voor acties die tijdens de eerste bijeenkomst werden geuit. Deze suggesties zijn voorafgaand aan de tweede bijeenkomst door de SER en het Rathenau Instituut geclusterd tot twaalf actiegebieden. Voor elk actiegebied is een zogenoemde 'ontwerpvrage' geformuleerd (zie tabel 1, pagina 6), waarop de deelnemers een oplossing moesten

ontwerpen en uitwerken. Aan de deelnemers is vooraf gevraagd welke ontwerp vraag zij wilden uitwerken tijdens de tweede bijeenkomst. Tijdens deze tweede bijeenkomst werkten de deelnemers in hoog tempo aan het uitwerken van hun ontwerp vraag: ze bepaalden de doelgroep van het vraagstuk, ze brachten focus aan en formuleerden concrete ideeën voor acties. Deze methode is gebaseerd op 'design thinking'; een creatieve en praktische manier om tot oplossingen te komen voor publieke en maatschappelijke kwesties.

1.2 Resultaten eerste werkconferentie

Waarborgen publieke waarden is belangrijk en urgent

Zoals hierboven vermeld, werden tijdens de eerste werkconferentie zeven publieke waarden besproken aan diverse tafels. Dit gebeurde in twee rondes; iedere deelnemer besprak dus twee verschillende publieke waarden. In iedere ronde bespraken de deelnemers eerst in hoeverre ze een bepaald vraagstuk belangrijk vinden en of deze in hun eigen professionele praktijk een rol speelt.

De deelnemers onderschreven het belang van de zeven waarden. Ze erkennen dat deze waarden door digitalisering onder druk kunnen komen te staan. Dat betekent overigens niet dat de deelnemers negatief tegenover digitalisering staan of minder technologie bepleiten. Daarbij benadrukken deelnemers dat technologie ook ingezet kan worden om publieke waarden te ondersteunen.

Twaalf vraagstukken die om actie vragen

Aan het eind van de iedere ronde gingen de deelnemers specifiek in op handelingsperspectieven. Aan de deelnemers werd gevraagd wat voor soort actie of oplossingsrichtingen zij denken dat er nodig zijn rondom de publieke waarde die aan tafel werd besproken, en met welke oplossingsrichtingen 'we' morgen zouden moeten beginnen (deelnemers konden zelf aangeven wie ze in gedachten hadden, dat kan over hun eigen rol gaan maar ook over die van anderen).

De SER en het Rathenau Instituut hebben de genoemde acties in kaart gebracht en geclusterd tot twaalf kwesties waarop de deelnemers urgente actie nodig vinden om tot een verantwoorde digitale samenleving te komen: 1) bescherming van de nationale vitale infrastructuur tegen cybercrime en – spionage; (2) gebrek aan transparantie van algoritmen en behoefte aan verheldering verantwoordelijkheden; (3) behoefte aan maatschappelijk verantwoorde manieren van digitaal meten en advies; (4) behoefte aan maatschappelijke dialoog over digitalisering; (5) Nederland als voorloper in maatschappelijk verantwoord digitaliseren; (6) waarborgen publieke waarden tijdens ontwerpproces; (7) markt voor privacy-vriendelijke en goed beveiligde producten; (8) afhankelijkheid van grote marktpartijen; (9) digitale

empowerment en weerbaarheid; (10) belang van grip houden op economisch- en maatschappelijk relevante datastromen; (11) belang van betekenisvolle menselijke inbreng; en (12) ICT als een professionele beroepsgroep met bijbehorende beroepscode.

Op basis van deze twaalf actiegebieden is een lijst van twaalf vragen opgesteld (zie tabel 1). Tijdens de tweede werkconferentie op 25 januari 2018 hebben de deelnemers deze vragen verder uitgewerkt.

Tabel 1 Twaalf ontwerp vragen plus toelichting

	Ontwerp vraag	Toelichting
1	Hoe beschermen we de vitale infrastructuur van Nederland beter tegen cybercrime en –spionage?	Economie en samenleving zijn steeds afhankelijker van ICT, alles raakt digitaal met elkaar verbonden. Vitale infrastructuur is daardoor ook kwetsbaar voor cybercrime (zoals ransomware) en cyberspionage (voor politieke en economische doeleinden). Met welke maatregelen kan cybersecurity van vitale infrastructuur versterkt worden? Waar kunnen we op terug vallen? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?
2	Hoe creëren we meer transparantie in- en aansprakelijkheid voor algoritmes?	Slimme software wordt voor meer processen in economie en samenleving ingezet, maar de achterliggende algoritmen zijn vaak een 'black box'. Welke vormen van transparantie, en aansprakelijkheid zijn nodig? Hoe zorgen we dat mensen <i>in the loop</i> en <i>in command</i> blijven? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?
3	Hoe kunnen we ervoor zorgen dat we op een verantwoorde manier gemeten en geadviseerd worden door digitale toepassingen?	Ons leven is innig verbonden met ICT. Op steeds meer (werk)plekken in ons leven meet digitale apparatuur ons gedrag (slimme telefoon, slimme tv, slimme meter, slimme steden, online surfgedrag) en beïnvloedt ICT ons op basis van die metingen (persoonlijke aanbevelingen, profielen, prijzen). Dit heeft voordelen, maar leidt ook tot beperkingen. Willen we überhaupt gemeten worden, en hoe dan? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?
4	Hoe organiseren we een maatschappelijke dialoog over de invloed van de digitalisering van de samenleving?	De invloed van digitalisering op de samenleving reikt steeds verder en is niet altijd zichtbaar. Voor eerdere sleuteltechnologieën zijn nationale dialogen georganiseerd om burgers te laten meepraten over de betekenis van die technologie. Hoe zorgen we dat alle Nederlanders mee kunnen praten en besluiten over digitalisering? Hoe zou een nationale dialoog over digitalisering vormgegeven moeten worden?

5	Hoe wordt Nederland voorloper in maatschappelijk verantwoord digitaliseren?	Als we de maatschappelijke koers en impact van de digitalisering zelf willen kunnen bepalen, zullen we hoe dan ook heel erg goed moeten zijn in een maatschappelijk verantwoorde implementatie daarvan. Maar hoe doe je dat eigenlijk? Hoe ziet de business case voor de BV NL eruit waarmee we maatschappelijk verantwoord digitaliseren en onze ervaringen daarmee in het buitenland kunnen vermarkten en ook in Europa meer invloed hebben op de politieke agenda?
6	Hoe waarborgen we dat publieke waarden zo vroeg mogelijk worden meegenomen in het ontwerpproces van digitale producten en diensten?	Op welke manier kunnen waarden zo vroeg mogelijk bij het ontwerp van nieuwe diensten en producten worden meegenomen? Want het achteraf 'inbouwen of repareren' van publieke waarden in een dienst is ingewikkeld, vaak niet succesvol en kostbaar. Wie heeft welke rol?
7	Hoe kunnen we een kansrijke markt voor privacyvriendelijke en goede beveiligde producten creëren?	Voor consumenten is het niet eenvoudig onderscheid te maken tussen producten die privacyvriendelijk en goed beveiligd zijn, en producten die dat niet zijn. Kunnen bijvoorbeeld certificaten of andere kwaliteitskeurmerken zorgen voor meer informatie voor consumenten? Of zijn er andere manieren waarop dit kan?
8	Hoe voorkomen we een te sterke afhankelijkheid van grote digitale marktpartijen?	Monopolieposities en afhankelijkheid van bestaande leveranciers (vendor-lock-ins) kunnen nadelig zijn voor nieuwe toetreders in de markt, innovatie en het prijsniveau. Hoe kunnen (maatschappelijk en economisch) ongewenste digitale monopolieposities worden voorkomen of doorbroken worden?
9	Hoe zorgen we voor meer digitale <i>empowerment</i> en weerbaarheid van de bevolking?	Hoe zorgen we dat alle Nederlanders, jong en oud, genoeg digitale vaardigheden hebben, op de hoogte zijn van de invloed van digitalisering? Voor jongeren kijken we al snel naar het onderwijs. Naar wie kijken we als het gaat om de ouderen? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?
10	Hoe houdt Nederland grip op datastromen die van economisch en maatschappelijk belang zijn?	Data zijn steeds vaker de sleutel voor succesvolle digitale dienstverlening. Datastromen van hardware en software kunnen complex zijn (meerdere partijen in meerdere landen) en daarom moeilijk om grip op te houden. Of: Een buitenlandse partij heeft of krijgt zeggenschap over essentiële data. Welke data is van strategisch belang voor het Nederlands bedrijfsleven en (lagere) overheidsorganisaties, en hoe houdt Nederland daar grip op? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?

11	Hoe behouden we betekenisvol menselijk contact in bijvoorbeeld domeinen als zorg, justitie, arbeid en defensie?	Bij de meeste huidige digitale diensten is er nog iemand (een persoon/organisatie) waarmee contact opgenomen kan worden als digitale communicatie niet volstaat of menselijk ingrijpen nodig is. Met de ontwikkeling van digitale technologie en kunstmatige intelligentie nemen de mogelijkheden toe dat technologie zichzelf regelt. Hoe zorgen we ervoor dat menselijk contact mogelijk blijft, als dat nodig en gewenst is? Wie heeft welke rol?
12	Hoe zorgen we dat ICT een professie wordt?	IT-ers leveren de bouwstenen voor veel belangrijke maatschappelijke diensten. Hun werk krijgt daardoor steeds meer ethische aspecten. Programmeurs staan onder toenemende druk om hun beroeps cultuur verder te professionaliseren. Bij artsen en advocaten bijvoorbeeld zijn daar allerlei instituties voor ontwikkeld – hoe zou dat hier kunnen? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?

Belang van een Nederlandse visie en voorloperrol

Tijdens de eerste werkconferentie brachten de deelnemers nog een aantal inzichten naar voren. Diverse deelnemers benadrukten het belang van een breed gedragen Nederlandse visie. Ook denken zij dat Nederland op het gebied van digitalisering en publieke waarden een internationale voorloperrol kan spelen. Dat vereist een multidisciplinaire aanpak en digitaal vaardige en kritische burgers.

Behoeftte aan een breed gedragen Nederlandse visie

Volgens de deelnemers is er behoefte aan een breed gedragen visie binnen Nederland die houvast biedt aan burgers, bedrijven en overheden. Het belang van de besproken zeven publieke waarden (uit 'Opwaarderen') wordt onderschreven, maar het belang van deze waarden is in de praktijk vaak te onduidelijk of abstract door het ontbreken van concrete kaders, expertise en casussen. De deelnemers stellen dat er een scherpere maatschappelijk definiëring van waarden binnen Nederland nodig is die een houvast kan bieden aan burgers, overheden en bedrijven. Wat vinden we belangrijk? Wat willen we bereiken? Hoe willen we Nederland inrichten? Hoe verhouden waarden zich ten opzichte van elkaar?

Nederland als gidsland

Hoewel de EU, de VS en Azië vaak genoemd zijn als belangrijke invloedssferen, zien deelnemers om drie redenen een rol voor Nederland. Nederland zou kunnen functioneren als gidsland voor de EU en de rest van de wereld. Daarnaast ontstaan problemen vaak lokaal. Implementatie van een IT-systeem binnen een bedrijf of door een ministerie vereist interpretatie van publieke waarden en expertise en *empowerment* van gebruikers en ontwikkelaars. Daarbij moeten we in Nederland nadenken over verdienmodellen voor maatschappelijk verantwoord ontwikkelen van

technologie, zodat Nederlandse bedrijven de thema's al tijdens de ontwerp- en implementatie fase van technologie in ogenschouw nemen.

Multidisciplinaire aanpak

Het aanpakken van complexe problemen vereist volgens de deelnemers veelal een multidisciplinaire aanpak en de inbreng van vele actoren; van kritische burgers en capabele overheden tot aan 'value sensitive' bedrijven, die bewust omgaan met eerder genoemde publieke waarden. Daarom is een verkokerde aanpak binnen ministeries, bedrijven, afdelingen, teams of delen van de samenleving, een zuiver technologische/IT-oplossing of alleen overheidsregulatie ongewenst.

Empowerment van burgers

Onder deelnemers leeft het idee van 'digital empowerment' van burgers en werknemers sterk. Het ontbreekt Nederland aan voldoende kritische burgers die de capaciteiten hebben om met de digitale veranderingen om te gaan of die nieuwe vaardigheden op kunnen doen wanneer ze door automatisering hun vaardigheden niet meer hoeven inzetten. Daarnaast ontbreekt het aan voldoende werknemers die de digitale vaardigheden bezitten om van Nederland een economische macht te maken op het gebied van digitalisering.

1.3 Resultaten tweede werkconferentie

Tijdens de tweede werkconferentie op 25 januari werd de aandacht verlegd van de vraagstukken naar mogelijke acties. De input hiervoor vormden de twaalf ontwerp vragen die opgesteld zijn op basis van de eerste werkconferentie, zoals hierboven vermeld (zie tabel 1). Groepsgewijs (6-10 personen) formuleerden de deelnemers voor elke ontwerp vraag een mogelijke actie of oplossingsrichting. De deelnemers bespraken de ontwerp vragen volgens een methodiek van 'design thinking', waarbij ze eerst de doelgroep en daarna de focus waarop de actie gericht was, moesten identificeren. Vervolgens brainstormden de deelnemers over ideeën om de kwesties te adresseren, die ze dan bespraken en samenvoegden tot een actieplan. De geformuleerde acties zijn het resultaat van een korte en intensieve dialoog. Het actieplan is dus zeker geen volledig uitgewerkt product, maar geeft een denkrichting of intentie aan.

Bij inschrijving voor de werkconferenties konden de deelnemers aangeven bij welke ontwerp vragen – maximaal drie - hun voorkeur lag. Ontwerp vraag 12 (Hoe zorgen we dat ICT een professie wordt?) is geschrapt vanwege gebrek aan belangstelling (zie figuur 1). De ontwerp vraag over transparantie van algoritmes was het meest gekozen. Dat kan een indicatie zijn dat dit onderwerp sterk leeft bij een brede vertegenwoordiging in de samenleving.

Figuur 1 Voorkeurstemmen van deelnemers per ontwerp vraag

Elf ideeën voor acties

Hieronder hebben we een kort overzicht gegeven van de acties die tijdens de werkconferentie naar voren kwamen (tabel 2). De uitgebreide verslaggeving staat in het volgende hoofdstuk.

Tabel 2 Elf geformuleerde acties op de ontwerp vragen

	Ontwerp vragen	Waar gaat het volgens de deelnemers om?
1	Hoe beschermen we de vitale infrastructuur van Nederland beter tegen cybercrime en –spionage?	<ul style="list-style-type: none"> Organisaties moeten cybersecurity als een integraal onderdeel van hun operatie gaan beschouwen.
		<p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> Met de introductie van digitale stresstesten moet een <i>fail-safe</i>, fouttolerante, cultuur gecreëerd worden. Deze stresstesten moeten worden uitgevoerd door Europese <i>flying squads</i>, die in heel Europa willekeurig zowel publieke als private organisaties gaan doorlichten.
2	Hoe creëren we meer transparantie in- en aansprakelijkheid voor algoritmes?	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> Transparantie is een randvoorwaarde voor aansprakelijkheid. Daarom moeten we onderzoeken hoe we transparantie rond algoritmes regelen.
		<p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> Een multidisciplinaire groep experts moeten richtlijnen en <i>best practices</i> formuleren. Een gezaghebbende partij moet deze voorstellen publiceren, waarna belanghebbenden met commentaar de richtlijnen aanscherpen. Daarnaast moet via economische prikkels een markt gecreëerd worden waarin experimenten met algoritmische aansprakelijkheid gestimuleerd worden.

		<ul style="list-style-type: none"> Tot slot moet het nut van een brede maatschappelijke dialoog of een keurmerk onderzocht worden.
3	Hoe kunnen we ervoor zorgen dat we op een verantwoorde manier gemeten en geadviseerd worden door digitale toepassingen?	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> Er moet meer bewustzijn worden gecreëerd rondom maatschappelijk verantwoord digitaliseren. Dit bewustzijn moet maatschappij breed zijn. <p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> Ethische commissies met burgers en overheid moeten zich <i>over high impact</i> digitaliseringsissues uitspreken. Deze commissies zijn niet vrijwillig: een sociale dienstplicht moet worden ingesteld. Daarnaast moet er een privacy-keurmerk worden ingesteld – liefst op EU niveau - dat informeert over de privacy impact van producten.
4	Hoe organiseren we een maatschappelijke dialoog over de invloed van de digitalisering van de samenleving?	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> De maatschappij moet meer inzicht en controle krijgen over wat er momenteel gebeurt met betrekking tot digitalisering en de mogelijke gevolgen ervan. <p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> Een (theater)tour langs steden, scholen, bedrijven om educatie en bewustwording te stimuleren. De tour moet een continue dialoog bevorderen. Rond de tour moet een programma ontwikkeld worden dat zich richt op <i>empowerment</i> van burgers.
5	Hoe wordt Nederland voorloper in maatschappelijk verantwoord digitaliseren?	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> Alle belanghebbende bij digitalisering moeten samen in beeld brengen waar we in Nederland goed en minder goed in zijn om zo tot een nationaal plan van aanpak te komen. <p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> Het Topsectorenbeleid moeten we vervangen door een Digitaal Deltaplan. Het budget moeten we inzetten voor een inclusieve, digitale samenleving. Ook moeten we het topsectorenbudget gebruiken voor de uitwisseling en export van kennis en ervaring. Hiermee moet Nederland zich als alternatief voor China en de VS positioneren.
6	Hoe waarborgen we dat publieke waarden zo vroeg mogelijk worden meegenomen in het ontwerpproces van digitale producten en diensten?	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> De kennis van publieke waarden moet door ontwikkelaars meegenomen worden in het ontwerp van digitale producten. <p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> De overheid moet meer prioriteit geven aan digitalisering en publieke waardebevestiging en dit multidisciplinair vormgeven. Per beroepsgroep moet er multidisciplinair een opleidingscurriculum opgesteld worden.

		<ul style="list-style-type: none"> Bovendien moeten overheden en bedrijven publieke waarden vertalen en concretiseren, zodat ze bruikbaar zijn bij onder andere offertes en aanbestedingen.
7	Hoe kunnen we een kansrijke markt voor privacyvriendelijke en goed beveiligde producten creëren?	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> Er moet een institutionele context gecreëerd worden waarbinnen consumenten kunnen vertrouwen dat hun data correct gebruikt wordt. Nederland moet bedrijven aantrekken die in Nederland privacyvriendelijke producten willen testen. <p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> Een NASA voor <i>trusted data</i> (een nationaal adviesorgaan) moet opgericht worden om met data drie belangrijke ziektes - suikerziekte, dementia en kanker - de wereld uit te helpen. Een doel van deze instantie is te tonen hoe verantwoord met data kan worden omgegaan.
8	Hoe voorkomen we een te sterke afhankelijkheid van grote digitale marktpartijen?	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> Er bestaat een ongelijk speelveld, waardoor nieuwkomers/start ups, Nederlandse bedrijven en bedrijven die concurreren met de deeleconomie een slechtere concurrentiepositie hebben. Ook is de huidige mededingingswetgeving niet geschikt om alle vormen van marktmacht te reguleren, zoals macht door het bezit van data. <p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> De infrastructuur die essentieel is voor het functioneren van de Nederlandse democratie en economie moet geïdentificeerd worden. Voor partijen die uitmaken van deze kritieke infrastructuur moet er altijd een privacyvriendelijk alternatief voorhanden zijn. Daarnaast moet er geëxperimenteerd worden met zwaardere straffen op misbruik van marktmacht.
9	Hoe zorgen we voor meer digitale <i>empowerment</i> en weerbaarheid van de bevolking?	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> De Nederlandse bevolking moet op digitalisering kunnen vertrouwen zonder noodzakelijk alles te hoeven begrijpen. Daarvoor is naast vertrouwen in de overheid, ook transparantie en toezicht nodig. <p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> De Nederlandse bevolking moet <i>empowered</i> worden. Daarvoor is nodig: <ul style="list-style-type: none"> voorlichting en educatie; scholing in de vorm van <i>life long learning</i>; zeggenschap via CAO's en in ethische commissies; dienstverlening zowel digitaal, telefonisch als in persoon.
10	Hoe houdt Nederland grip op datastromen die van economisch en	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> De datastromen van apparaten zijn belangrijk. Buitenlandse bedrijven waarover we weinig controle hebben, beheersen de datastromen. We

	maatschappelijk belang zijn?	<p>moeten eisen stellen aan hardware of markttoegang reguleren. Daarbij moeten we kijken op welk niveau, nationaal of EU, we dit kunnen regelen.</p> <p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> • In nationaal en Europees verband moet tegenkracht worden geboden, bijvoorbeeld door restricties tot markttoegang, productenwijzers of objectwetgeving. • Innovatie moet gestimuleerd worden, bijvoorbeeld met handelsmissies of subsidie voor onderzoek. • Daarbij moeten we burgers gaan opleiden en onderwijzen.
11	Hoe behouden we betekenisvol menselijk contact in bijvoorbeeld domeinen als zorg, justitie, arbeid en defensie?	<p>Waar gaat het volgens de deelnemers om?</p> <ul style="list-style-type: none"> • We moeten betekenisvol menselijk contact behouden in onze omgang met de overheid. Daarvoor is het noodzakelijk om een visie te hebben op wat voor samenleving we willen, wat de essentie van betekenisvol menselijke contact is en wat de meerwaarde van digitale technologie kan zijn. <p>Suggesties van deelnemers voor actie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Voor overheden, publieke en particuliere organisaties moet een dienstverleningsconcept worden opgesteld, waarin expliciet aandacht is voor betekenisvol menselijk contact. Het zou een maatschappelijke verplichte norm moeten worden dat direct contact met een mens altijd mogelijk is.

Kwesties die iedereen aangaan

Uit de gesprekken bleek dat de deelnemers de ontwerp vragen zagen als kwesties die maatschappijbreed van belang zijn of meerdere partijen aangaan. In de groepen van ontwerp vraag 1 en 3 is bijvoorbeeld 'iedereen' en 'de gehele bevolking' als doelgroep genoemd. Daarnaast noemden deelnemers bedrijven, wetenschap, ministeries, belangenvertegenwoordigers en de overheid veelvuldig als partijen waarop de acties gericht moeten zijn. Ontwerp vragen 2, 4, 5, 6, 7, 10 en in het bijzonder 11 laten een grote verscheidenheid zien. Ontwerp vraag 4 noemt bijvoorbeeld 'de burger, [...] kennisinstellingen, technologieadviseurs, de 'big five' (Alphabet Inc, Amazon, Apple, Facebook, Microsoft), platformen, werkgevers en werknemers, de overheid (nationaal en Europees) en zogenoemde tusseninstellingen: waterleveranciers, energieleveranciers, zorginstellingen, onderwijs, organisaties die veel data hebben.' De kwesties in de ontwerp vragen beperken zich vaak niet tot een specifieke groep van de bevolking of een specifieke partij. Wel worden sommige bevolkingsgroepen benadrukt, zoals laaggeletterden (Ontwerp vraag 4) of laagopgeleiden (ontwerp vraag 9). Daarbij kwamen enkele doelgroepen vaker naar voren dan andere. De focus wordt in alle ontwerp vragen gelegd op burgers en in bijna alle vragen op bedrijven (behalve in ontwerp vragen 9

en 11). Wetenschappelijke actoren zijn daarentegen minder vaak genoemd als focus voor actie.

Acties met impact

De geformuleerde acties tonen dat deelnemers bereid zijn na te denken over verschillende soorten acties met verschillende impactniveaus. De acties variëren sterk in benodigde partijen, consequenties en aanpak.

Veelomvattend

Volgens de deelnemers is een grote verscheidenheid aan partijen nodig om de tot oplossingen te komen. Overheden en bedrijven zijn vaak genoemd. Daarbij wordt de oplossing zowel binnen Nederland gezocht (ontwerp vraag 2) als op Europees niveau (ontwerp vraag 1). Een genoemde actie is dat de platforms of commissies moeten worden gecreëerd, waarbij partijen vanuit verschillende achtergronden en belangen bijeengebracht worden (zie ontwerp vragen 2, 5 en 7). Het vraagstuk rondom digitalisering kan op basis van de voorstellen niet door een partij alleen aangepakt worden, maar vereist betrokkenheid van burgers, overheden, belangenverenigingen, kennisorganisaties en bedrijven.

Ingrijpend

De voorgestelde acties variëren sterk in hoe ingrijpend ze zijn. De deelnemers hebben ingrijpende acties voorgesteld, zoals het instellen van een sociale dienstplicht (ontwerp vraag 3) of het tijdelijk uitsluiten van bedrijven die privacy wetgeving overtreden (ontwerp vraag 8). Andere acties zijn minder ingrijpend: in ontwerp vraag 4 is bijvoorbeeld een theatertour voorgesteld. Sommige acties richten zich op de korte termijn (ontwerp vraag 4), andere vergen nieuwe wetgeving en richten zich daarmee op de midden en lange termijn (ontwerp vraag 3). Bovendien variëren acties sterk in kosten die ermee verbonden zijn: sommige zullen relatief goedkoop zijn (ontwerp vraag 2), andere zullen meer investeringen vergen (ontwerp vraag 7).

Veelzijdig

De geformuleerde acties richten zich niet noodzakelijk op ontmoediging of straffen, maar vaak ook op stimulatie en empowerment. Zo zijn meerdere acties gericht op het stimuleren van bedrijven, zoals het creëren van economische prikkels die een markt voor privacyvriendelijke producten mogelijk maakt (ontwerp vraag 2). Een andere aanpak is het empoweren van bedrijven en burgers, zodat ze beter uitgerust zijn om met de gevolgen van digitalisering om te gaan. In ontwerp vraag 3 wordt bijvoorbeeld een sociale dienstplicht en keurmerk ingesteld om mensen bewuster te maken. Daarnaast stelden de deelnemers ook acties voor die ontmoediging tot doel hadden, bijvoorbeeld het strenger straffen bij overtredingen of dataprotectionisme (ontwerp vraag 8).

2 Besproken acties puntsgewijs

Verslag tweede bijeenkomst

In dit hoofdstuk komen de besproken acties puntsgewijs aan bod. Het betreft de verslaggeving van de gesprekken zoals die gevoerd zijn op de tweede werkconferentie. Tijdens de conferenties zijn de Chatham House Rules gehanteerd, zodat de participanten open en vrij konden discussiëren. De deelnemers worden dus niet bij naam of bedrijf genoemd. Er waren uiteindelijk elf ontwerp vragen waarmee de deelnemers aan de slag gingen. Per tafel werd de doelgroep, de focus en mogelijke acties volgens genoemde design thinking-methode gedestilleerd en geformuleerd.

De voorgestelde acties komen voort uit korte, intensieve rondes. Ze dienen gezien te worden als denkrichtingen en moeten niet als finale voorstellen geïnterpreteerd worden

2.1 We hebben behoefte aan een digitale stresstest

Hoe beschermen we de vitale infrastructuur van Nederland beter tegen cybercrime en -spionage? Met een stresstest voor vitale infrastructuur op Europees niveau.

De economie en samenleving zijn steeds afhankelijker van ICT, alles wordt digitaal met elkaar verbonden. Vitale infrastructuur is daardoor ook kwetsbaar voor cybercrime (zoals ransomware) en cyberspionage (voor politieke en economische doeleinden). Met welke maatregelen kan cybersecurity van vitale infrastructuur versterkt worden? Waar kunnen we op terugvallen? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?

Doelgroep

Deze ontwikkeling raakt iedereen. Van de 'gewone' Nederlander tot politici. Arbeidsorganisaties (vakbonden, werkgevers) lijken aan zet maar hebben vermoedelijk hulp nodig van de overheid.

Focus

De klassieke 'vitale' sectoren, zoals electriciteitsdistributie, zijn zich grotendeels bewust over de noodzaak tot bescherming. Netwerkbeheerder Tennet werd als voorbeeld gegeven van een organisatie die de zaakjes prima op orde lijkt te hebben. Echter, door digitalisering worden steeds meer processen datagedreven,

en wordt het onderscheid tussen 'vitale' en 'niet-vitale' sectoren steeds lastiger te maken. Wat te denken van telecom, zorgverzekeraars, etc? Er werd gesteld dat deze partijen nog lang niet genoeg doen.

Ketenafhankelijkheden nemen toe door digitalisering. Ook komen er steeds meer partijen in de keten. Momenteel ontbreekt het vertrouwen tussen deze vaak andersoortige partijen.

Bescherming tegen cybercrime en cyberspionage kost tijd, onder andere om te testen, en geld. Wellicht dat hier bij Tennet geld en ruimte voor is, maar bij een zorgverzekeraar staat dit lager op het prioriteitenlijstje.

Er zijn momenteel veel verschillen tussen hoe sectoren omgaan met cybersecurity. Dit moet over de hele linie gelijkgetrokken en omhooggetild worden. We moeten toe naar '*security by design*'. Cybersecurity moet in het DNA van organisaties komen. Er is meer bewustzijn nodig. Er is nog een lange weg te gaan: van onbewust onbekwaam naar bewust onbekwaam, bewust bekwaam en het uiteindelijke doel onbewust bekwaam.

Ideeën

- Overheid moet zich nadrukkelijk gaan bemoeien met dit thema. Niet aan de markt overlaten. Het moet een afgedwongen prioriteit worden.
- Digitaal bewustzijn moet worden versterkt.
- Gemeenschappelijke aanpak cybercrime op basis van een gemeenschappelijk framework. Niet ieder voor zich.
- Focus op adaptiviteit.
- Een EU agentschap voor vitale infrastructuren.
- Een overheid gestuurde '*flying squad*' voor cybersecurity, dat willekeurig organisaties gaat doorlichten, om hiervan te leren en breed te delen (deels geïnspireerd door stresstest banken).
- Organiseer PPPs, public-private partnerships, met partijen met echte expertise. Hoe wél? Onduidelijk. Hoe niet? The Hague Security Delta.
- Trek jong talent aan. Niet alleen met veel geld of belofte om aan complexe technische zaken te moeten werken. Stuur juist aan op publieke waarden, Nederland veilig maken, etc.
- Iedereen is het eens over een sterke rol voor de overheid. Een digitaal leger?
- Het aantrekken van talent is belangrijk. Voorbeelden bestaan er al. De AIVD kerstpuzzel, gamification met aandacht voor het testen van ethische profielen (later toegevoegd: digitale - reservisten, zoals in Polen?).
- Over de rol van 'vitale' bedrijven was meer onduidelijkheid. Hier werden dan ook minder concrete voorstellen voor gedaan.

- Ketenmanagement werd gezien als cruciaal. Dit raakte aan veel elementen, die voornamelijk op conceptueel niveau benoemd werden: afgedwongen prioriteit, regulering, verdienmodellen, aansprakelijkheid, etc. Er volgden weinig concrete uitwerkingen.

Actie

Rondom het thema cybersecurity is er niet alleen te weinig bewustzijn, maar ook een gebrek aan een heldere *fail-safe*, fouttolerante, cultuur, zoals bijvoorbeeld bij de luchtvaart.

Een manier om deze cultuuromslag te maken, is door het opstellen van een 'digitale stresstest', geïnspireerd op de stresstest zoals we die van de banken kennen. Deze stresstest zou op Europees niveau moeten plaatsvinden. Hierdoor kan er voldoende capaciteit en kennis worden samengebracht om tot een adequaat niveau te komen. Ook biedt dit de mogelijkheden om binnen Europa veel van elkaar te leren rondom cybersecurity.

De praktische uitvoering komt vanuit een aantal '*flying squads*', vliegende brigades die door heel Europa willekeurig zowel publieke als private organisaties gaan doorlichten.

Actiepunt: overheidsvertegenwoordiger naar Brussel om te lobbyen voor een eerste *pilot*.

Randvoorwaarden: toewerken naar een *open source protocol* voor vitale infrastructuur. Dit faciliteert leren tussen organisaties en landen, en draagt op die manier bij aan de opbouw van een brede kennisbasis in Europa. Alhoewel open source bepaalde kwetsbaarheden met zich meebrengt, zal het juist ook leiden tot weerbaarheid ('*resillience*') en een hoog adaptief vermogen.

2.2 Algorithmic accountability

Hoe creëren we meer transparantie in en aansprakelijkheid voor algoritmes?

Slimme software wordt steeds vaker in economie en samenleving ingezet, maar de achterliggende algoritmen bevinden zich vaak een 'black box'. Welke vormen van transparantie, en aansprakelijkheid zijn nodig? Hoe zorgen we dat mensen '*in the loop*' en '*in command*' blijven? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?

Doelgroep

Het vraagstuk rond transparantie van algoritmes is van belang voor vele partijen: bestuurders/juristen, kiezers/burgers, consumenten, grote bedrijven als Google,

kleine bedrijven (met aansprakelijkheid), werknemers (aangestuurd door algoritmes).

Focus

Bij algoritmes gaat de aandacht naar transparantie, want dat is een randvoorwaarde bij aansprakelijkheid. In verschillende organisaties zijn verschillende belangen en daarmee spelen verschillende vragen rond transparantie van algoritmes. Ook is het de vraag hoe transparantie zich verhoudt tot concurrentie. En hoe hou je de balans bij de lusten en lasten van aansprakelijkheid en zorg je ervoor dat die lasten niet aan het einde van de keten terecht komen? Er zijn weliswaar wettelijke kaders, maar hoe kunnen we die implementeren en *tweaken*? Hoe onderzoek je de impact van (automatische) beslissingen door algoritmen en herstel je de machtsbalans wanneer die impact ongelijk verdeeld is?

Verantwoord ontwerpen en bouwen vraagt veel van de bouwer. Nadeel zou kunnen zijn dat kleinere, innovatieve bedrijven hier niet aan kunnen voldoen.

Claims en ontwerpkeuzes in de algoritmes moeten helder zijn. In het geval van '*deep learning*' heb je *layers* die worden gevalideerd. De besluitstappen die hier ter rechtvaardiging worden genomen, moeten herleidbaar en te begrijpen zijn. De ontwerpers/experts moeten hiervoor aansprakelijk/*accountable* blijven.

Er is een spanningsveld tussen gebruiksgemak (geen 1000 suggesties willen) en *in the loop* blijven.

Er is geen '*one size fits all*'-oplossing: de oplossing is steeds afhankelijk van de mate van impact die van de werking van algoritmes verwacht wordt. Grote bedrijven beweren nogal eens dat transparante AI-ontwikkeling niet mogelijk is. Dit is onzin, de uitdaging is hier richtlijnen en '*best practices*' te schetsen hoe je dit wel kunt doen.

De GDPR (General Data Protection Regulation) /AVG (Algemene Verordening Gegevensbescherming) regelt veel rond aansprakelijkheid waaraan (door instellingen en bedrijven) voldaan moet worden, maar deze regelgeving is vaak in algemene zin geformuleerd. Kun je deze regelingen concreter en tastbaarder maken, vooral voor kleinere bedrijven? Hoe kun je ervoor zorgen dat datasets niet *biased* zijn? Welke nadere regels zijn hier aan te geven?

Ideeën

- Ondersteun collectief procederen tegen algoritmes die schadelijke effecten blijken te hebben of misbruikt worden.
- Ontwikkel maatwerk door leren(-leren-leren...).
- Veel bedrijven/partijen hebben goede bedoelingen, maar worstelen met de maatregelen die ze moeten nemen. Stel richtlijnen op *voor algorithmic accountability* inclusief concrete voorbeelden om het te verhelderen.
- Black box algoritmes zijn uit den boze, die zou je nooit in een productieproces moeten willen verwerken.
- Kijk naar andere sectoren zoals de vliegtuigbouw of de medische sector waar ze al heel lang werken met precieze protocollen om allerlei gevaren te voorkomen en ondervangen. Hier kun je wellicht van leren als je richtlijnen formuleert voor het ontwerpen van algoritmes.
- Kan technologie helpen om technologie(-processen) transparanter te maken (bv. blockchain)?
- Denk na over hoe je allerlei wensen en publieke waarden tegen elkaar afweegt.
- Werk toe naar een modelleertaal of standaardisatie die praktisch aansluit bij transparantie.
- Stimuleer dat er rond algoritmes multidisciplinaire ontwikkelingsteams komen waarin eindgebruikers vertegenwoordigd zijn, en waarin achtergronden van leden divers zijn, let bv. op *gender*-verhouding. Dit kan ervoor zorgen dat er meer alertheid is voor mogelijke *biases* in datasets.
- Denk goed na over het doel van transparantie. Bijvoorbeeld, het gedrag van burgers beïnvloeden door bewustwording en *empowerment*.

Actie

Beoogde resultaat is 'effectieve demystificatie' door een concretisering van *algorithmic accountability*. Deze aanpak heeft affiniteit met '*Privacy/Ethics by Design*'. De opgave is allerlei juridische kaders rond aansprakelijkheid naar de praktijk te vertalen en te zorgen voor educatie, voorlichting en ook debat (ten behoeve van verbeteringen).

Hoe?

- Stel een multidisciplinaire kopgroep samen van experts die richtlijnen voorstelt, compleet met best practices, die het concretiseren. Het Rathenau Instituut zou een rol kunnen spelen als facilitator.
- Zorg voor een publicatie die gezag heeft, bv. doordat die wordt gedragen door, of draagvlak heeft bij, gezaghebbende partijen (bv. NL ICT, ISO, EZK).
- Zet het document uit bij belanghebbende stakeholders en laat die 'erop schieten'; dit is dan weer een impuls om te komen tot (praktische) verbeteringen.

- Creëer een markt rondom maatschappelijk verantwoorde algoritmes om via economische *incentives* momentum in het (leer)proces te brengen; een aantal stakeholders, waaronder de overheid, zou hier het initiatief toe moeten nemen.
- Ga na of effectieve demystificatie ondersteund kan worden met een bredere dialoog of consultatie met consumenten of de ontwikkeling van een keurmerk.

Leer van andere domeinen waar al langer procedés bestaan om maatschappelijke en ethische aspecten goed in te bedden in nieuwe technologieontwikkeling.

2.3 Sociale dienstplicht voor technologische ontwikkelingen

Hoe kunnen we ervoor zorgen dat we op een verantwoorde manier gemeten en geadviseerd worden door digitale toepassingen?

Ons leven is innig verbonden met ICT. Op steeds meer (werk)plekken in ons leven meet digitale apparatuur ons gedrag (slimme telefoon, slimme tv, slimme meter, slimme steden, online surfgedrag) en beïnvloedt ICT ons op basis van die metingen (persoonlijke aanbevelingen, profielen, prijzen). Dit heeft voordelen, maar leidt ook tot beperkingen. Willen we überhaupt gemeten worden, en hoe dan? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol? Deelnemers vinden dat er ethische commissies ingesteld moeten worden bij organisaties, die nadenken over de impact van technologische ontwikkelingen. De burger moet bewuster worden, hiervoor wordt een sociale dienstplicht ingesteld. Ook dient er een keurmerk te komen dat kwaliteitsstandaarden garandeert voor algoritmes.

Doelgroep

Belanghebbenden zijn de consument in het algemeen, wat specifiekere studenten, banken, de gehele bevolking. De opkomst van digitale assistenten en *smart speakers* heeft een belangrijke impact op de autonomie van consumenten. Smartphones slaan geolocaties op. Ook slimme energiemeting en de digitalisering van energiebesparing hebben impact op consumenten. *Learning analytics* kunnen advies geven aan studenten en automatische beslissingen maken. Banken zijn data-instituten geworden, met ethiekcentra waar ethische vraagstukken getoetst worden. Ook de leefomgeving digitaliseert en dataficeert. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) heeft er onlangs een rapport over doen uitkomen met als focus de publieke waarden. Aan tafel werden de volgende partijen gemist: grote bedrijven zoals Google en Facebook, consumentenorganisaties, vakbonden en bedrijven die apps ontwikkelen die mensen adviseren en meten.

Focus

De definitie van 'op een maatschappelijk verantwoorde manier' is vaag. De focus ligt op autonomie maar ook de kwaliteit van het advies. Transparantie en eigenaarschap zijn ook belangrijk. Het advies moet een advies blijven, er mag geen sprake zijn van sturing. Er moet eerst toestemming worden gegeven, maar werkt dit nog wel? De gegeven toestemming zou ook weer ingetrokken moeten kunnen worden. Hoe zorg je ervoor dat iedereen weet dat iedereen gemeten wordt? Van wie zijn data, bij waardetoevoeging en verrijking? Men moet het recht op menselijke interventie op kunnen blijven eisen. Er mag geen black box ontstaan. Het Internet of Things wordt nog veel intensiever, hoe houd je daar grip op? Moet daar regelgeving voor komen? Het advies moet aan bepaalde kwaliteitsstandaarden voldoen, sommige kleine dingen hebben tenslotte een grote impact op de maatschappij.

Ideeën

De volgende ideeën zijn op tafel gelegd in de vorm van post-its:

Er moet een kwaliteitsstandaard komen, op menselijk, sociaal niveau.

Er kunnen iconen worden ontwikkeld op basis waarvan de impact van een handeling kan worden aangegeven op de eindgebruiker. Rood, groen etc.

Maak van menselijke interventie een recht.

Interoperabiliteit. Er moet concurrentie zijn tussen de verschillende adviezen/algorithmes, zodat mensen kunnen kiezen. Algoritmes moeten los te koppelen zijn.

Eigenaarschap van data zou niet beheerd mogen worden door bedrijven.

Overheidsregulering. Een dynamische regulering met een publieke, dynamisch en adaptieve Autoriteit Consument en Markt (ACM).

Maak een keurmerk, een panel van experts dat algoritmes toetst.

Zorg dat de overheid niet achter de feiten aan loopt. Als iets één keer is goedgekeurd en er wordt nieuwe software voor gemaakt, dan dient het weer goedgekeurd te worden.

Het organiseren van publieksdruk op maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Hiervoor moet awareness gecreëerd worden bij burgers. Het moeten kritische consumenten worden.

Recht op uitleg over gebruikte algoritmes, bijvoorbeeld *profiling*.

Maak wetgeving rondom monopolies en kartels. De overheid moet iets doen aan de disruptieve '*go fast, break stuff*' mentaliteit.

Stel ethische commissies en codes in bij financiële dienstverleners, waarbinnen alle mogelijke dilemma's op financieel gebied worden besproken.

Informeel iedereen en houdt mensen betrokken bij de ontwikkelingen

Actie

Groep 1

- Er worden ethische commissies ingesteld, waarbinnen verschillende impacts worden onderscheiden: low, medium en high impact. Low bespreek je op het niveau van de eigen organisatie. Medium gaat naar een regionale commissie, en high naar een nationale commissie met een mooie mix aan maatschappelijke deelnemers, waaronder burgers en overheid. Iedereen doet hier aan mee. Een escalatiemodel dus, om de juiste issues op het juiste niveau terecht te doen komen. Op die manier kan aan de hand van die praktijken gebouwd worden aan een nationaal gedragen kader voor hoe om te gaan met dit soort digitale vraagstukken.
- Het idee is dat iedereen hier aan mee doet. Dit is een sociale dienstplicht en niet meer vrijwillig. Als burger moet je daar aan bijdragen.

Groep 2

- Stel een systeem in waarbij er een prikkel is voor de aanbieders van algoritmes om de belangen van eindgebruikers mee te nemen.
- De burger moet meer bewust zijn van wat er gebeurt.

Samen:

De bewustmaking is samengepakt met een sociale dienstplicht. Er worden ethische commissies/panels ingesteld, mét externen. Als mensen worden uitgedaagd om na te denken over ethische vraagstukken, worden ze ook meer bewust. Voorbeelden: Orde van Advocaten, de Raad van Ethiek. De commissie draagt gezag en wordt extern gevalideerd door de wetenschap.

Er wordt een keurmerk ingesteld, de consument moet privacy-bewuster worden. Als organisaties zich in de markt willen onderscheiden, dienen ze het keurmerk te hebben. Dit kan gekoppeld worden aan de low, medium en high impact. Dit keurmerk moet gelobbyd worden richting Europa.

2.4 De 'digitale dialogen', een theatertour

Hoe organiseren we een maatschappelijke dialoog over de invloed van de digitalisering van de samenleving? Door een theatertour, de digitale dialogen.

De invloed van digitalisering op de samenleving reikt steeds verder en is niet altijd zichtbaar. Voor eerdere sleuteltechnologieën zijn nationale dialogen georganiseerd om burgers te laten meepraten over de betekenis van die technologie. Hoe zorgen we dat alle Nederlanders mee kunnen praten en besluiten over digitalisering? Hoe zou een nationale dialoog over digitalisering vormgegeven moeten worden?

Doelgroep

Wie moet betrokken worden bij de maatschappelijke dialoog? De burger, ook die groep analfabeten/laaggeletterden (dit heeft gevolgen voor de manier waarop het gesprek gevoerd wordt, niet te abstract), kennisinstellingen, technologieadviseurs, de 'big five', platformen, werkgevers en werknemers, de overheid (nationaal en Europees) en zogenoemde tusseninstellingen: waterleveranciers, energieleveranciers, zorginstellingen, onderwijs, organisaties die veel data hebben.

Focus

De focus moet liggen op grip, begrip, transparantie en NU.

Met grip doelt de groep op dat het voor burgers maar ook voor de mensen die er zelf mee werken duidelijk moet zijn wat we doen, hoe we dat doen en wat er gebeurt. De tafel was erg verrast over de inleiding over AI; dat het zelfs voor mensen die werken met AI soms een *black box* is wat er precies gebeurt. Daarom werd grip als focuspunt genoemd en daarbij organiseren wie waar verantwoordelijk voor is. *Humans in command*

Begrip ging met name over het voeren van de dialoog, het begrijpelijk maken van wat er gebeurt, wat er verandert. Maar daarnaast dus een sterke focus op het gaan van bewustzijn of begrip, naar grip.

Transparantie over dat wat we niet weten. Over de negatieve effecten van de deeleconomie. Educatie wordt als onderdeel hiervan benoemd. Het kunnen begrijpen wat er gebeurt met data en daardoor keuzes kunnen maken om dit wel/niet te accepteren/mee te doen. Transparantie over waar we nu eigenlijk voor gaan: dat kleine bedrijven volledige macht krijgen of dat de overheid dit behoudt? Focus op NU. Er moet meer focus zijn op dat wat er nu is, dat mensen dat goed begrijpen in plaats van de discussie te richten op de toekomst, op de potentie.

Ideeën

- Het belang van de rijksoverheid wordt genoemd als organisatie die de randvoorwaarden moet scheppen. Zij hebben de rol in te vullen hoe we hier als samenleving mee om willen gaan. Hoe moeten we hiermee beginnen? Eigenlijk is het begin dat EZK nu maakt door in gesprek te komen al een goed begin. We moeten ook in gesprek met de bedrijven die niet Nederlands georiënteerd zijn.
- Het wordt als belangrijk gezien om burgers informatie te geven. We moeten informatie delen over wat voor data ze delen door hun acties /consumentengedrag en hoe ze daar hun voordeel mee kunnen doen. Bij aanschaf van producten of diensten een andere manier van voorlichting geven. Actief inlichten wat gekocht wordt, hoe (eventueel) informatie wordt verzameld en hoe dat wordt gebruikt. Op deze manier creëer je ook focus op bewustwording.

- Verder wordt genoemd om werkgroepen te organiseren met belangenverenigingen (van de kwetsbare groepen) om hen ook mee te laten delen en begrip te creëren bij hen van wie de ontwikkeling verder af staat.
- Gesprekken organiseren in subgroepen. Samen bepalen in zo een groep wat nou de voorwaarden en doelen zijn. Pleiten voor nieuwe fatsoensnormen. Het is belangrijk dat mensen actief een keuze krijgen, in plaats van ‘ja, tenzij anders aangegeven’ – idee.
- Het belang van educatie wordt meerdere malen genoemd. Vroeg beginnen, op de basisschool, rond zes jaar. Het moet een standaard les worden in het rooster.
- Ethicus moet vaker betrokken worden in bedrijven zodat deze ook betere voorlichting krijgen over de ethische kwesties. Ethische commissie in elk technologisch bedrijf zou de standaard moeten zijn.
- Inzetten van kunstenaars die in dienst staan van de burger, niet van de overheid of bedrijfsleven. Dit om duidelijker consequenties te tonen.
- Digitale dialogen. Een tour langs steden en scholen, kan een theatervoorstelling zijn.
- Daarnaast wordt ‘DiglDXL’ geopperd, wat inhoudt dat je zelf toegang hebt tot een aantal diensten en de data die over je wordt verzameld en wat daarmee wordt gedaan.
- Daarnaast blijft het belang van een gesprek over (nieuwe) normen en waarden genoemd worden, specifiek tussen generaties over fatsoen, gebruik en invloed. Deze kunnen per generatie verschillen. Echter is hier binnen de groep ook commentaar op, dat het met name in het gebruik per generatie verschilt, maar dat de normen en waarden vanuit de opvoeding zouden moeten komen en blijven.

Actie: ‘De digitale dialogen’ – de theatertour

Een tour langs steden, scholen, bedrijven, bijvoorbeeld in de vorm van een theatervoorstelling, om het debat op een constante manier te voeren. Het doel is educatie en bewustwording. Daaromheen is een programma te ontwikkelen gericht op *empowerment* zodat mensen ermee aan het werk kunnen, handvaten bieden voor wat te veranderen, te bespreken of aan te pakken binnen hun organisatie/instituut. Het bevordert een continue dialoog, brengt het dichterbij de mensen. De tour moet adaptief zijn: rekening houden met voortdurende veranderingen. Een belangrijk vraagstuk is hoe je betrokkenheid creëert, en hoe je iedereen bereikt.

2.5 Een digitaal deltaplan

Hoe wordt Nederland voorloper in maatschappelijk verantwoord digitaliseren?

Als we de maatschappelijke koers van de digitalisering zelf willen kunnen bepalen, zullen we er hoe dan ook heel erg goed in moeten zijn – maatschappijbreed. Maar hoe doe je dat eigenlijk? Hoe ziet de business case voor de BV NL eruit waarmee we maatschappelijk verantwoord digitaliseren en onze ervaringen daarmee in het buitenland kunnen vermarkten? En hoe kunnen we in Europa meer invloed hebben op de politieke agenda?

Op het gebied van digitalisering hebben we natte voeten. Dat blijkt uit de analyse van de SER, het Rathenau Instituut en anderen. Nederland heeft ervaring met polderen en dijken bouwen. We weten ook dat er veel energie vrijkomt als we collectief aan de slag gaan met deltawerken. De deelnemers aan de bijeenkomst van 25 januari stellen daarom voor om een Digitaal Deltaplan te maken. Dat is een afsprakenstelsel waar alle partijen die met digitalisering te maken hebben zich in kunnen vinden. Waar digitalisering in China door de overheid wordt opgelegd, en in de VS door Silicon Valley, laten wij het collectief de digitalisering vormgeven. Dit is de basis van ons plan, dat we dan ook als het Europese alternatief willen presenteren. Dit afsprakenstelsel vervangt het Topsectorenbeleid. Daardoor komt veel publiek geld vrij. De betrokken partijen kunnen dat inzetten voor een inclusieve, digitale samenleving waarin vooral veel geld en ruimte moet zijn voor het uitwisselen van onderzoeksresultaten en ervaring. De kennis die zo wordt opgebouwd moet aantrekkelijk te exporteren zijn naar het buitenland. Zo kan Nederland vooroplopen in maatschappelijk verantwoord digitaal ondernemen.

Doelgroep

Belanghebbenden zijn bedrijven, overheid, de wetenschap, de bevolking en maatschappelijke organisaties. Zij werken veel samen, maar zijn nog erg gefragmenteerd bezig. De overheid faciliteert niet dat bedrijven en burgers echt onafhankelijk zijn van producten en diensten als Windows, Android en iOS. We krijgen niet de kans te innoveren. Er is veel aandacht voor dit 'locked-in'-gevoel, ook op andere gebieden. Dat is winst. Bedrijven doen op hun beurt nog niet volop mee met de discussie over digitalisering. Tegelijk zijn er veel bedrijven die digitalisering niet inzetten, maar aan 'uurtje factuurtje' doen. Tot slot moeten wetenschappers hun kennis bundelen en meer delen met de samenleving. Zo tonen ze moreel leiderschap.

Focus

Er wordt al 20 jaar gepraat over het feit dat we onze *skills* moeten aanvullen. Nu is er urgentie. Laten we een concrete agenda opstellen en een nationale aanpak definiëren. Waar zijn we goed in? In publiek-private samenwerkingsverbanden. Daarin ontbreekt nog de *civil society*. Laten we daarom digitale innovatie in een publiek-privaat samenwerkingsverband organiseren, en daarin ook aandacht hebben voor inclusiviteit en collectiviteit. Vanuit dit model moeten andere businessmodellen zich kunnen ontwikkelen. Zodat mkb'ers bijvoorbeeld kunnen meedingen naar cofinanciering van een onderzoeksprogramma. Dat kan nu maar moeilijk. Tegelijk moeten we inventariseren waar we niet goed in zijn, en dat verbeteren. We moeten aangeven waar de verborgen kosten zitten. En docenten, ambtenaren, 40-jarigen, en jongeren bewuster maken van de kansen en bedreigingen. Wetenschappelijke kennis moet daarvoor aan de basis staan.

Ideeën

- Er moet een adviesraad komen die op alle vlakken van de digitale samenleving actief is en aanbevelingen kan doen die redelijk bindend zijn.
- Er moet een aanbestedingsstrategie komen voor de publieke sector.
- Er moet een afsprakenstelsel komen waarin het eigenaarschap van data wordt geregeld. Denk aan een industriestandaard. Die moet technisch en juridisch worden verankerd.
- Er moeten *fieldlabs* komen voor het mkb waarin op lokaal niveau kennis ontstaat en wordt overgedragen.
- Er moet een *tool-kit* komen om de afspraken uit het afsprakenstelsel te uniformeren.
- Er is meer horizontale sturing nodig; JenV moet buurten bij EZK en andere ministeries.
- Het nadenken over thema's als blockchain en de sleepwet moet beter georganiseerd en gestimuleerd worden. Laten we *value*-netwerken maken.
- We moeten beter gebruik maken van beschikbare kennis in Nederland. Daarvoor is het nodig stakeholders bij elkaar te brengen.
- Stop met de TKI's en de NWO-programma's, maar maak *public research* programma's zodat mkb ook mee kan doen. Die moeten interdisciplinair zijn.
- Investeer in technologiegeletterdheid. Maak bijvoorbeeld een module waarin je in zes stappen weet wie de baas is op internet, zodat we bewust onbekwaam zijn en transparantie hebben.

Actie

Op basis van de ideeën zijn twee acties geformuleerd:

Idee 1: We moeten met gestructureerd overleg komen en de collectieve infrastructuur zichtbaar maken. Een nationaal afsprakenstelsel dat duidelijkheid biedt zodat niet iedere keer bij een nieuwe digitale ontwikkeling nieuwe afspraken moeten worden gemaakt. Om dit te organiseren zijn *coalitions of the willing* nodig bij diverse ministeries, die samenwerken met burgers, R&D-afdelingen en dan modellen ontwikkelen. Zo krijg je gereguleerde *commons*; een collectieve infrastructuur die weet wat de collectieve kennis is en welke soort R&D budget moet krijgen om niet locked-in te raken.

Idee 2: Op het gebied van digitalisering hebben we 'natte voeten'. Willen we droge voeten krijgen, dan moeten we een helicopterview ontwikkelen en samen kennis ontwikkelen. Want veel kennis wordt nu niet gedeeld of ontstaat niet. Het Topsectorenbeleid moet overboord. Daarvoor in de plaats moet er Drogevoetenbeleid komen; Deltawerken.

De betrokken partijen kunnen het topsectorenbudget inzetten voor een inclusieve, digitale samenleving waarin vooral veel geld en ruimte moet zijn voor het uitwisselen en exporteren van kennis en ervaring. Nederland positioneert zich in Europa als alternatief voor China en de VS.

2.6 Public value by design

Hoe waarborgen we dat publieke waarden zo vroeg mogelijk worden meegenomen in het ontwerpproces van digitale producten en diensten?

Het achteraf 'inbouwen of repareren' van publieke waarden in een dienst is ingewikkeld, vaak niet succesvol en kostbaar. Op welke manier kunnen waarden zo vroeg mogelijk bij het ontwerp van nieuwe diensten en producten worden meegenomen? Wie heeft welke rol?

In eerste instantie moet de overheid digitalisering en publieke waardebevestiging nadrukkelijker agenderen.

Het is van belang dat betrokken partijen zich bewust zijn van het belang van publieke waarden en dat de publieke waarden concreet zijn uitgewerkt zodat ze toepassing kunnen krijgen in het product of de dienst. Daartoe moeten alle relevante partijen worden betrokken bij uitwerking, toepasbaar maken en naleving.

Doelgroep

Het waarborgen van publieke waarden in het ontwerpproces is in het belang van iedereen: burgers, consumenten, professionals, ICT-techniek en overheid.

Focus

Publieke waarden zijn gedefinieerd: privacy, veiligheid, rechtvaardigheid, controle over technologie, autonomie, menselijke waardigheid en machtsverhoudingen. De belangen - de publieke waarden - van de gebruikers moeten door de ontwerpers gewaarborgd worden. De publieke waarden dienen dan als uitgangspunt bij het ontwerpproces. Voor de ontwerpers ligt het zwaartepunt op een gebalanceerde toepassing van technologie, die ook alle belangen van belanghebbenden waarborgt, iedereen moet er profijt van hebben. Dat moet van meet af aan het in het ontwerpproces worden meegenomen. Er is sprake van een balans tussen economische en publieke waarden.

Complex is dat er bij de ontwikkeling van digitale producten vaak sprake is van een *blackbox*: men weet niet wat de impact/invloed is, hoe groot die is en op welke belanghebbenden. Kennen de ontwerpers de publieke waarden wel? Voor de ontwerpafdelingen van het product/de dienst is het eigen belang vaak makkelijker en dichterbij. Het product moet immers voldoen aan de wensen van de uiteindelijke gebruiker.

Belangrijk aandachtspunt voor dit aspect van digitalisering is regelgeving, standaarden en certificering. Als de overheid die moet opstellen, is het de vraag of de overheid zelf wel goed in beeld heeft wat de publieke waarden precies zijn?

Ideeën:

- Maak de publieke waarden concreet, ze zijn nu vaak te abstract. Niet opnieuw uitvinden wat publieke waarden nu precies zijn, maar de al bedachte en vastgestelde waarden gebruiken en die concreet maken.
- De overheid moet komen met praktische richtlijnen om publieke waarden tastbaar en technisch implementeerbaar te maken.
- Maak van multidisciplinair werken de standaard. Nu maken *data-scientisten* etc. beslissingen. Dat zou in samenwerking met andere disciplines moeten.
- Focusgroepen: brede club stakeholders bijeenbrengen in startfase ontwerpproces.
- Concreet expliciteren van de economische plus de publieke waarden en hierover transparant zijn.
- Neem experts op het toepassingsgebied mee in ontwerpfase product/dienst.
- ICT-afdeling is geen eigenaar van het ontwerpproces. Maak een groep van deskundigen van verschillende disciplines die de te waarborgen publieke

waarden vanuit hun eigen expertise bekijken (advocaten, ontwerpers, overheid, gebruikers, etc).

- Maatschappelijke waarde heeft ook een relatie met de economische waarde. Bedrijven moeten zich realiseren dat zij zich ook moet houden aan maatschappelijke waarden.
- Meer bewustzijn creëren over publieke waarden, in het onderwijs etc.
- Ministerie van digitalisering en publieke waarden oprichten.
- *Bottom-up* dat *public value by design* in het ontwerpproces moet komen, soort keurmerk en dat de burgers er zelf om gaan vragen bij producten.
- Uitleggen wat publieke waarden nu precies zijn (en: wat zijn het niet) en wanneer je ze tegenkomt en wat het effect ervan is (voorbeeld is de cookie-wetgeving, je accepteert, maar geen idee wat allemaal en wat het effect ervan is).
- Tempo houden om bijvoorbeeld te voorkomen dat de (publieke) waarden van andere landen/werelddelen die veel sneller ontwikkelen, de (publieke) waarden dreigen te worden van Nederland.
- Politiek en overheid opleiden in *tech-design* voor hoger en beter begripsniveau, zodat ze ook beter kunnen aangeven wat ze willen in de aanbestedings- en ontwerpfase.

Actie

De overheid moet digitalisering en publieke waarden hoger op de agenda plaatsen en multidisciplinair invullen.

Per beroepsgroep moet er een concreet opleidingscurriculum worden opgesteld door de overheid, brancheverenigingen, opleidingsbureaus en ondernemingen.

Publieke waarden moeten worden geconcretiseerd en vertaald naar concrete toepassingen zodat ze gebruikt kunnen worden bij uitvragen, offertes en aanbestedingen etc. Hierbij hebben overheden en bedrijven een rol in de toepassing en de experts als ontwerpers en op gebied van publieke waarden bij de vertaling en concretisering.

2.7 Een NASA voor ‘trusted data’

Hoe kunnen we een kansrijke markt voor privacyvriendelijke en goed beveiligde producten creëren?

Voor consumenten is het niet eenvoudig onderscheid te maken tussen producten die privacyvriendelijk en goed beveiligd zijn, en producten die dat niet zijn. Kunnen bijvoorbeeld certificaten of andere kwaliteitskeurmerken zorgen voor meer informatie voor consumenten? Of zijn er andere manieren waarop dit kan?

Doelgroep

Als doelgroep worden bedrijven, cliënten, consumenten, overheidsinstanties en burgers aangewezen. Deelnemers geven een aantal uitdagingen aan voor de doelgroep:

- Bedrijven hebben moeite om te voldoen aan de nieuwe privacywetgeving (AVG).
- Cliënten (bedrijven) worstelen met privacy- en *consent statements*, maar ook burgers en overheidsinstanties.
- Kan er niet een soort keurmerk komen?
- Hoe kan de overheid een balans creëren tussen enerzijds het stimuleren en ondersteunen van innovatie in het bedrijfsleven en het beschermen van de burger? Publiek-private samenwerking is hierbij van belang
- Hoe kunnen we anders over producten na gaan denken om daarmee om te gaan?
- Hoe kunnen we een kansrijke markt voor bedrijven creëren, markten zoals cybersecurity vergroten? Dat betekent ook het uitbreiden van de traditionele markt en het creëren van een nieuwe markt.
- In de data-economie ontbreekt het institutioneel kader van *checks and balances*, zoals we dat bij bijvoorbeeld voedselveiligheid hebben. Waar zit nou precies het marktfaal, en wat kunnen we daaraan doen? De institutionele omgeving zou de juiste prikkels moeten geven.

Focus

Er komen grofweg gezegd twee vraagstukken op tafel:

- Vertrouwen: hoe creëer je vertrouwen in de omgang met data?
Bij voedsel vertrouwt je er op dat het veilig is, omdat er een heel ecosysteem van instituties, van *checks and balances*, achter zit dat dat verzekert – en waar je op vertrouwt. Dat wil je voor data ook hebben: het vertrouwen vastleggen in instituties (zoals keurmerken). Welke instituties kun je oprichten, welke incentives heb je voor bedrijven om zich daar aan te houden?
- Markt voor privacy: Kun je privacy ook in business-waarden vertalen?
We zouden in Nederland juist een omgeving moeten creëren waardoor bedrijven zeggen dat ze hun innovatie in Nederland willen testen: want als het daar lukt, lukt het overal. Een meer economische blik op het realiseren van vertrouwen, van veilige data. We moeten geen groot systeem hebben, maar kijken naar grote, invloedrijke partijen die doorzettingsmacht hebben. Denk aan Amazon: zij kunnen door digitalisering hun producten goedkoper aanbieden – dat is wat de consument wil. Dat moeten we faciliteren.

Een derde vraag welke niet verder opgepakt door de groep is: hoe kan nieuwe technologie bijdragen aan een kansrijke markt waarin privacy is gewaarborgd? Hierbij verwees diegene die het opperde naar de mogelijkheden van de blockchain technologie.

De vraag wordt uiteindelijk niet geherformuleerd, maar de focus wordt verlegd naar de relatie tussen de markt en de omgeving: hoe creëren we een omgeving waarin een markt kan floreren in een ecosysteem waarin privacy en veiligheid verzekerd zijn? Daarbij is het belangrijk om op te merken dat het om een internationale markt gaat. Oplossingen moeten dus internationaal toepasbaar zijn.

Ideeën

Ook hier komen grofweg twee 'soorten' ideeën terug:

- Ideeën om het bedrijfsleven te stimuleren en te werken aan innovaties voor privacy ('privacy als innovatiekansen'):
 - a. Verder uitbouwen van het actieprogramma privacy als innovatiekansen (niet alleen nationaal maar vooral ook in internationaal (i.i.g. EU) verband.
 - b. Aanbesteding van miljardenproject om bijvoorbeeld een standaard/programma te ontwikkelen voor data-uitwisseling in de gezondheidszorg.
 - c. Een prijsvraag uitschrijven.
- Manieren om bedrijven te prikkelen verantwoord te innoveren en zo het vertrouwen in privacy van data te vergroten:
 - a. Consumentenorganisaties die werk maken van producten waar ze geen vertrouwen in hebben, waardoor bedrijven de prikkel krijgen om verantwoord te innoveren.
 - b. Ontwikkeling van en deelname aan privacy-keurmerken aantrekkelijk houden: bedrijven die een keurmerk hebben zijn bijvoorbeeld minder aansprakelijk, of staan minder onder toezicht.
 - c. Best practices op andere gebieden verzamelen.

Vrijwel alle deelnemers aan tafel vinden het belangrijk dat bij deze initiatieven stakeholders een stem krijgen, bijvoorbeeld via burgerpanels.

Daarnaast is het idee om te onderzoeken wat burgers op het gebied van vertrouwen en privacy nu echt bezig houdt. Er zit een kloof tussen wat mensen in de praktijk doen en wat mensen vinden: hoe zit dat precies? Hoe bereid zijn ze om deel te nemen aan de data-economie?

Actie

Er worden twee prototypen voorgesteld:

1. Er moet een actieprogramma komen dat tot resultaat heeft dat organisaties zich kunnen onderscheiden op de manier waarop ze omgaan met persoonsgegevens: keurmerken, standaarden, certificering, gedragscode. Vertrouwen creëren door de markt op orde te krijgen.

2. Een 'NASA' voor *trusted data* met een actieprogramma, met als missie om met behulp van data over tien jaar drie belangrijke ziektes de wereld uit te helpen (suikerziekte, kanker en dementie). De 'NASA' voor *trusted data* helpt in de focus, er moet ambitie zijn en focus, de vraag 'waarvoor doen we dit?', moet leidend zijn. De randvoorwaarden geven verdere kaders, waaronder:
 - a. Een multi-stakeholdergroep moet daarbij bepalen wat 'goed' (later verbeterd naar 'verantwoord') gebruik van data is.
 - b. In dat proces moeten tussenproducten ontstaan (tien jaar is te ver weg, je wilt al eerder resultaten opleveren) zoals keurmerken en certificeringsproducten die internationaal kunnen worden uitgerold.
 - c. Het plan moet worden uitgevoerd in publiek-private samenwerkingsverbanden, door de ministeries van EZK en VWS, samen met marktpartijen en consumenten.

In de discussie blijkt het tweede idee al snel het meeste aan te slaan. Toegevoegd wordt dat het moet gaan om verantwoorde omgang met data en bestandsgegevens. In prototype 1 mist nog de focus op privacy. De ontwikkelaars van prototype 2 zien dat als een *doel* van het instituut, de ontwikkelaars van prototype 1 zien het als een *randvoorwaarde* om überhaupt te mogen deelnemen.

2.8 Een privacyvriendelijk alternatief voor de essentiële digitale infrastructuur in Nederland

Hoe voorkomen we een te grote afhankelijkheid van grote digitale marktpartijen? Door een Nederlands, privacyvriendelijk alternatief te formuleren voor de essentiële digitale infrastructuur en door strenger te handhaven op overtredingen.

Monopolieposities en vendor-lock-ins kunnen nadelig zijn voor nieuwe toetreders in de markt, innovatie en het prijsniveau. Hoe kunnen (maatschappelijk en economisch) ongewenste digitale monopolieposities worden voorkomen of doorbroken worden, zodat er sprake is van een '*level playing field*' of gelijk speelveld? De issues hier zijn de positie van startups, mededingingsrecht en de kwaliteit van diensten door machtsposities.

Doelgroep

Voor wie is een te grote afhankelijkheid van grote digitale marktpartijen een probleem? In feite voor alle mensen die digitaal actief zijn. De uitdagingen worden veroorzaakt door grote marktpartijen zoals Facebook en Google.

Focus

Het idee van een gelijk speelveld speelde in deze ronde op verschillende niveaus een belangrijke rol. Meerdere deelnemers vinden dat er geen sprake meer is van een gelijk speelveld. Dat wordt onder andere veroorzaakt doordat data vanuit Nederland naar China en de VS gaan omdat de grote bedrijven zich daar bevinden. Verschillende deelnemers roepen op tot dataprotectionisme waar de *free flow* van data naar het buitenland wordt gestopt. Een deelnemer wil buitenlandse partijen per definitie buiten de deur houden. Economische waardevolle data en werkgelegenheid moeten binnen Nederland blijven.

Hoe waarborgen we een gelijk speelveld met het huidige mededingingsrecht? Een deelnemer meldt dat we wel kijken naar *collusion* (samenzwering van marktpartijen), maar dat marktmacht ook op andere manieren van belang is en die vangen we niet binnen de huidige kaders. We moeten bijvoorbeeld ook kijken naar disruptie van de markt als sommige bedrijven omvallen. Bijvoorbeeld als een banksysteem als SWIFT eruit gaat dan is er een landelijk probleem. Bedrijven die vitale structuren beheren, moeten worden beschermd. Een herdefiniëring van de nutsfunctie is nodig, waarmee bedoeld werd dat we moeten nadenken over welke bedrijven we een nutsfunctie vinden hebben. Mededingingscriteria moeten op de schop. Daarnaast moeten we niet alleen kijken naar het marktaandeel, maar ook wat partijen effectief kunnen doen met data.

Hoe kunnen we een gelijk speelveld waarborgen als partijen niet dezelfde eisen opgelegd krijgen en dezelfde verantwoordelijkheden nemen? Digitale marktpartijen nemen niet altijd hun verantwoordelijkheid voor de macht die ze hebben, bijvoorbeeld Uber die geen verantwoordelijkheid neemt voor hun werknemers. Op die manier wordt de arbeidsmarkt en daarmee ook de sociale zekerheid aangetast. Voor waarborgen moeten we met name naar overheden kijken, de EU of nationaal. Werkgelegenheid geboden door bedrijven, zoals Uber, is niet voldoende. We moeten kijken naar andere waarden dan economisch gewin en werkverschaffing.

Ideeën

- We moeten experimenteren met radicale ideeën, zoals het (tijdelijk) aan banden leggen van bedrijven die niet functioneren als gewenst.
- Onderzoeken waar bestaande regelgeving al handvaten biedt: bijvoorbeeld voor werkgevers bestaan kaders waar partijen zich aan moeten houden.
- Laten we kijken naar de marktpositie van bedrijven. Kritische kijken hoe met marktpositie om te gaan. Daarbij moeten we ook kijken naar de criteria. Deze moeten we misschien uitbreiden om andere criteria buiten de huidige, zoals *collusion*, toe te voegen.
- We moeten onderzoeken wat de vitale infrastructuur is. We moeten continue deze infrastructuur blijven monitoren.

- Data moet gezien gaan worden als nutsfunctie.
- Continuïteit (nutsfunctie) waarborgen. Daarvoor moeten we ook heel goed kijken naar alle belanghebbenden die hun verantwoordelijkheid voor de continuïteit van de nutsfunctie moeten nemen: bijvoorbeeld de business die de platformen drijft.
- We moeten een moreel appèl doen op bedrijven. Probleem met het leunen op regels is dat de effectiviteit van regels beperkt is. De Nobelprijswinnaar van 2016, Ben Feringa, concludeert dat nationale bedrijven zich meer aantrekken van nationale belangen dan internationale bedrijven. Dat maakt een moreel appèl lastiger.
- Er is protectionisme nodig ten aanzien van data. Geen free flow van data naar andere landen.
- Overheden en toezichthouders zouden eerder moeten ingrijpen: proactief. Bijvoorbeeld met privacy werd er veel te afwachtend gehandeld. We moeten niet onder het mom van innovatie bedrijven hun gang laten gaan.
- Commissie (met verschillende belanghebbenden) die toezicht houdt en kan ingrijpen in het belang van de consument.
- Burgers moeten 'empowered' worden.
- Europese randvoorwaarden moeten worden gecreëerd die nieuwe checks and balances introduceren om de machtspositie van bedrijven aan te pakken.
- Europese regelgeving moet worden opgesteld om startups een kans te geven. Een manier om dit te doen is toegang tot data vrij te geven.
- Een andere manier om dit te doen is om data voor iedereen vrij te geven, maar mensen te laten betalen voor diensten (naar het voorbeeld van Gemeente Eindhoven).
- Een andere maatregel is om open access van kennis af te dwingen, bijvoorbeeld vanuit uitgeverijen. EU-wetgeving helpt. Open access bij uitgeverijen.
- Een ander voorstel is om Nederlandse alternatieven op te tuigen die kunnen concurreren met buitenlandse bedrijven.
- Overname beleid moeten we misschien strenger maken.
- We moeten beter afbakenen wat de publieke ruimte is en daarbij de rol van overheid afbakenen.

Actie

Identificeer de kritieke infrastructuur in Nederland. Deze kritieke/essentiële infrastructuur bepaalt het reilen en zeilen van de democratie/economie. Dit is een doorlopend/continu proces. Wat essentieel is, kan veranderen door het veranderende technologisch landschap. Definieer daarvoor wat we onder 'kritiek' verstaan.

Kom met een privacyvriendelijk alternatief voor de aanbieders van kritieke infrastructuur in Nederland.

Vul dit aan met een strenger handhavingssysteem, met name voor digitale platformen.

2.9 Nederlanders vertrouwen bieden in de digitale samenleving

Hoe zorgen we voor meer digitale *empowerment* en weerbaarheid van de bevolking? Door met behulp van een vierledig pakket de bevolking meer vertrouwen te geven.

Hoe zorgen we dat alle Nederlanders, jong en oud, genoeg digitale vaardigheden hebben, op de hoogte zijn van de invloed van digitalisering? Voor jongeren kijken we al snel naar het onderwijs. Naar wie kijken we voor de ouderen? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?

Doelgroep

De gehele bevolking behoort tot de doelgroep. Benadrukt werd dat niet alleen hoogopgeleid, maar ook laagopgeleid Nederland betrokken moet worden. Het gebrek aan digitale vaardigheid van een deel van de bevolking werd daarbij als een belangrijk aandachtspunt gezien, zeker vanwege de omvang van de groep.

Focus

Vertrouwen bieden, heeft de hoogste prioriteit om aan te pakken. We moeten erkennen dat niet iedereen de digitale wereld gaat begrijpen, op dezelfde manier. Dat hoeft ook niet. Maar het bieden van vertrouwen is dan wel een belangrijke voorwaarde. Hier ligt de focus op.

Dit raakt aan het belang van het genereren en behouden van het vertrouwen in de overheid. In een van de plenaire presentaties werden al een aantal voorwaarden voor het borgen van het publieke belang genoemd. Naast vertrouwen vinden de deelnemers transparantie en toezicht belangrijk.

Ideeën

- Het in de algemene voorwaarden voor organisaties opnemen van het instellen van een helpdesk met echte mensen. Voor zowel bedrijven als overheden. Dit om te garanderen dat er altijd iemand telefonisch bereikbaar is, in plaats van dat men een digitaal formulier moet invullen.
- Een variant die iets verder gaat dan de helpdesk is het idee van een digitale buddy. Jongeren die vaardig zijn met digitalisering zouden ouderen kunnen helpen. Kennis delen is belangrijk.

- Het opstellen van een lijst met best practices, om een beslisboom te vormen; waar wel digitaliseren, waar niet. Hierbij werd het voorbeeld gegeven van de gemeente Rotterdam die tijd inruimt voor wanneer mensen gaan huilen aan het loket. Een soort *wall of fame*, een handleiding.
- Demystificeren. Dit moet via het onderwijs aangepakt worden. Kinderen zouden moeten leren programmeren. Ook zouden kinderen in aanraking moeten worden gebracht met de ethische vraagstukken rondom digitalisering.
- Het beleidsdebat zou ingestoken moeten worden vanuit waarden in plaats vanuit techniek. Dit moeten ook collectieve waarden zijn, niet alleen individuele. Het debat zou interessant moeten zijn voor iedereen, gedacht wordt om het bij DWDD te laten komen. Met aansprekende praktijkvoorbeelden zou het tastbaar moeten worden gemaakt, zoals het voorbeeld van demente ouderen die een GPS-tracker bij zich dragen. (De pitch die werd gegeven over een theatertour sluit hier goed bij aan).
- Er zou een soort transparant systeem moeten komen waarin is vastgelegd wat men mag doen met data, waar ook iedereen toegang tot heeft.
- Het maken van een Rijksoverheid (postbus-51) spotje: 'de overheid laat u niet in de steek, maar u moet ook zelf wat doen'.
- Er zou sprake moeten zijn van *tentative governance*, er zou van tevoren in kaart moeten worden gebracht wat voor consequenties beleid heeft. We moeten breder kijken dan het eigen perspectief. Een idee over hoe het níét zou moeten: voorbeeld van de 'blauwe envelop'. We moeten niets van de ene op de andere dag omgooien.
- Er zou een digitaliseringsparagraaf toegevoegd moeten worden aan elke wet, net als de financieringsparagraaf. Bij een wetsvoorstel zou al moeten worden nagedacht over de digitale consequenties.
- Het zou helpen als er meer interactie in kennis is. Er zit veel kennis in bedrijven, deze zou de klas in moeten worden gehaald.
- Spreek in alle cao's af dat werkgevers en werknemers overleggen over digitalisering en robotisering. Dit kan ook gebruikt worden om de arbeid en de organisatie te verbeteren.
- Start een nationale campagne over het verbinden van sociale innovatie met technologische innovatie.
- Er zou een soort sensorenregister moeten komen, met daarin alle apparatuur voor openbare ruimten.
- Er zou een ethische commissie moeten worden ingesteld die de toegevoegde waarde van technologie bekijkt.

Actie

Om alle Nederlanders vertrouwen te bieden in de digitale samenleving en te empoweren zijn de volgende vier acties nodig:

- Voorlichting en communicatie: er worden verschillende middelen ingezet om digitalisering onder de aandacht te brengen, zodat iedereen mee kan doen op zijn eigen manier: een Rijksoverheid (postbus-51) spotje, DWDD, Collegetour etc.
- Scholing: in de vorm van *life long learning*.
- Zeggenschap: werknemers via cao's, burgers in openbare ruimten, consumenten, een ethische commissie.
- Dienstverlening, waarbij een *multi-channel* aanpak nodig is van digitaal, telefoon en loket.

De volgende partijen moeten betrokken worden: bedrijven, overheden, sociale partners, burgers, scholen.

Randvoorwaarden zijn een *open mind*, goede wil en geld.

2.10 Het aanpakken van de zweep, de wortel en de preek

Hoe houdt Nederland grip op datastromen die van economisch en maatschappelijk belang zijn?

Data vormen steeds vaker de sleutel voor succesvolle digitale dienstverlening. Datastromen van hardware en software kunnen complex zijn (meerdere partijen in meerdere landen) en daarom moeilijk om grip op te houden. Of: een buitenlandse partij heeft of krijgt zeggenschap over essentiële data. Welke data zijn van strategisch belang voor het Nederlands bedrijfsleven en (lagere) overheidsorganisaties, en hoe houdt Nederland daar grip op? Wat doen we zelf? Wie heeft welke rol?

Doelgroep

Burgers, de overheid en bedrijven worden als doelgroep gedefinieerd. 'Grip' is niet het beveiligen of afsluiten, maar het waardevol delen waar mogelijk. Het mag geen verrassing meer zijn dat data ergens voor gebruikt/op toegepast zijn: *appropriate flow of data*. Deelnemers zagen veel uitdagingen in hun eigen organisaties:

- Waar zit de waarde van data en hoe kunnen we die er het beste uithalen?
- Privacy versus strategische informatie: hoe deel je data in de keten als je samen een product wilt ontwikkelen?
- Concurrentie: digitalisering verandert de machtspositie.
- Wat is statistische significantie nog als je miljoenen gegevens hebt?
- In een organisatie heeft elke afdeling zijn eigen 'silo' met data. Hoe deel je die met aandacht voor privacy, ethiek en wet- en regelgeving?
- De grenzen tussen publieke en private data vervagen.

- We hebben als personen niet veel meer te zeggen over het Internet of Things. Deelnemers misten gewone burgers aan tafel. Zij hebben steeds minder grip/inzicht/transparantie.

Focus

- Over welke data hebben we het? Datastromen van apparaten.
- Wat hebben we te zeggen als overheid of bedrijfsleven tegen een consortium uit landen als China, Amerika of Iran? Nederlanders kopen alleen maar goedkope telefoons uit Azië, daar regelen we niks voor. De Nederlandse overheid kan niets betekenen om *governance* over apparaten te maken, maar we zullen ergens moeten beginnen, wellicht via de EU.
- Er kunnen eisen worden gesteld aan hardware. Of markttoegang kan geregeld worden. De vraag is of de overheid dit wel moet doen, of het moet overlaten aan autonomie of zelfregulering.

Ideeën

- Voor alle IoT-apparaten (tv, koelkast, auto) een fysieke 'internet uit-knop'.
- Data in het publieke domein worden toegeëigend door slimme bedrijven. Voer een databelasting in zodat dit geld terugstroomt in bijvoorbeeld publieke faciliteiten.
- Andere vorm van databelasting: laat Google het direct afdragen aan de burgers waarvan zij data verzamelen.
- Laten we VS en China overnemen óf zet Europa op slot.
- Governance oplossing: laat de EU een open datamarkt regelen. Waarop we onze eigen data kunnen verkopen, net zoals de roamingmarkt bijvoorbeeld.
- Bewustzijn / kennis over apparaten moet snel omhoog. We weten te weinig over de informatie die ze over ons verzamelen.
- Wat we in Nederland zelf kunnen regelen moet snel worden aangepakt, en het handelen binnen de EU moet sneller omhoog.
- EU-kwaliteitseisen, standaarden voor IoT, bijvoorbeeld een uitknop.
- Ouderwetse handelsverdragen updaten met dataparagrafen. Dat de EU er niet uitkomt, mag niet betekenen dat het daar stopt.
- EU-mededingingseffect. Bij onbillijk gebruik van data moet de EU interveniëren.
- Publiek/private samenwerking moet draaien om concurrentie én publiek belang. (Reactie: standaarden zorgen toch juist voor eerlijk speelveld tussen bedrijven).
- Kleine lettertjes bij apparaten moeten duidelijker, begrijpelijker, op 1 A4.
- Nieuwe geopolitieke verhoudingen moeten bepalend worden voor debat.
- Aansprakelijkheid voor IT-producenten.
- Open standaarden en koppeling markten.

- Beleid vanuit publieke waarden inzetten, te verdelen in twee categorieën: 1) samenwerking op Europees niveau om relatie t.o.v. het bedrijfsleven te kantelen, en 2) bewustzijn en kennis stimuleren.

Acties

Prototype 1:

Wat is het beoogde resultaat? Meer bewustzijn/kennis over objecten en data creëren.

Welke acties moeten worden ondernemen? Opleiden en nadenken op Europees niveau.

Wie moeten deze stappen zetten? Het gaat om maatschappelijke bewustwording over apparaten door mensen, via onderzoek en discussie. Door gesprekken en kennisoverdracht. (Wetenschappers, universiteiten, kennisinstituten)

Wat zijn de randvoorwaarden?: Hoe formuleren we wat we willen en hoe delen we dat met 27 anderen lidstaten?

Uitgewerkt prototype 2: de wortel, de preek en de zweep (waarbij prototype 1 de preek is)

Wat is het beoogde resultaat? Grip krijgen op de datastromen

Welke acties moeten worden ondernemen?

- Vraagstuk data moeten we in nationaal en Europees verband bekijken om *tegenkracht* te bieden (de zweep). Voorbeelden zijn: markttoegang, productenwijzer, object-wetgeving.
- *Stimuleren* innovatie/BV Nederland, bijvoorbeeld met subsidie, belastingvoordeel, handelsmissies (de wortel). Lukt al goed in het Westland. Reactie: wel erg geredeneerd vanuit de marktsituatie. Misschien meer subsidie voor onderzoek, universitaire programma's, aanpassingen van het basiscurriculum of een leerstoel?
- *Opleiden en onderwijzen* (de preek). Op scholen, universiteiten, via werkgevers. Iemand vraagt: en de ouderen dan? Reactie: de ouderen digitaliseren sneller dan de zorg. Niet zien als speciale doelgroep.

Wie moeten deze stappen zetten?: Wetenschappers, universiteiten, kennisinstituten, EU, bedrijven.

2.11 Recht op betekenisvol contact in digitaal tijdperk

Hoe behouden we betekenisvol menselijk contact in bijvoorbeeld domeinen als zorg, justitie, arbeid en defensie?

In de meeste huidige digitale diensten is er nog iemand (een persoon/organisatie) waarmee contact opgenomen kan worden als digitale communicatie niet volstaat of

menselijk ingrijpen nodig is. Met de ontwikkeling van digitale technologie en kunstmatige intelligentie nemen de mogelijkheden toe dat technologie zichzelf regelt. Menselijk contact behoudt in bepaalde omstandigheden zijn meerwaarde en moet mogelijk blijven, zo vinden de deelnemers. Als samenleving zouden we hiervoor nieuwe omgangsnormen moeten formuleren. Hoe willen we met elkaar omgaan? Overheden en bedrijven zouden na moeten gaan wat de effecten zijn op de menselijke contacten van de wijze waarop zij hun diensten inrichten. Het menselijk element is leidend, en niet de digitale technologie. Daarom moet de vraag m.b.t. wenselijkheid van de effecten van het handelen op menselijk contact niet institutioneel gesteld worden, maar aan de individuele medewerkers.

Doelgroep

Alle aanwezige partijen voelen zich verantwoordelijk dat ook in de toekomst betekenisvol menselijk contact mogelijk blijft in de relatie van mensen met instanties. Het gaat dan om ministeries, intermediaire organisaties en belangenvertegenwoordigers.

Focus

Om betekenisvol menselijk contact te behouden moeten we ons afvragen/ een visie ontwikkelen op wat voor samenleving we willen zijn, daar hoort kennis bij over mensbeeld, bewustwording, ethisch bewustzijn ontwikkelen, hoe dat maatschappelijk organiseren.

Het is zaak dat we weten wat de essentie van betekenisvol (menselijk) contact is. Het beeld zal zeker afhangen van het mensbeeld dat je hanteert. In ieder geval moet dat maatschappelijk debat niet beperkt worden tot een beperkte doelgroep als sociaal zwakkeren of werkenden. Niet alleen de opbrengst moet in beeld komen, ook de (maatschappelijke) kosten, nu nog vaak eendimensionaal.

Het is belangrijk om kritisch te zijn bij de inzet van digitale technologie en na te gaan wanneer de inzet meerwaarde heeft. Digitale technologie kan bijvoorbeeld wel ondersteunen bij het stellen van een diagnose, maar zou niet de bringer van de diagnose moeten zijn aan een cliënt, tenzij artificiële intelligentie ook empathisch wordt.

Tot dusver zijn bij de overheid ervaringen dat digitalisering leidt tot vergroting van problemen van sommige groepen mensen. Digitalisering draagt niet altijd bij aan oplossen van problemen (bv schuldhulpverlening). Complexe situaties vragen om menselijk contact.

Het debat over digitalisering niet beperken tot technische, financiële en economische effecten en ook lange termijn meenemen.

Ideeën

- Een “*awareness*” boekje van filosofen en ethici met beelden over de waarde van menselijk contact.
- Een ‘droomdebat’ over de vraag wat de ideale samenleving is en de plaats van digitalisering daarin in relatie tot menselijk contact.
- (Droom)debat om te komen tot maatschappelijke visie op digitalisering, hoe we daar als NL mee willen omgaan.
- Komen tot standaarden van high impact en low standard.
- Herdefinitie van organisaties (ministeriële afdelingen) zodat functionarissen niet kunnen ontsnappen aan de effecten van hun werk.
- Maak het werken aan digitalisering persoonlijk, bijv. onderwerp in functioneringsgesprek maken wat het effect is van jouw handelen in de hele keten en de uitwerking op het menselijk contact.
- Specifieke aandacht voor doelgroepen als laaggeletterden bij ontwerp van digitale dienstverlening.
- Formuleren van principes of fatsoensnormen, recht-op-menselijk-contact principes of mensenrechten, grondrechten. Moet geen dode letter zijn, maar dat mensen elkaar erop aanspreken.
- ‘Omgekeerde’ doelstellingen maken gericht op menselijke maat, stoppen met iets wat niet werkt en niet bijdraagt aan menselijke maat. Boodschap van de burger staat centraal.
- Zorgen dat iedereen aan tafel zit van de overheden voordat ze beginnen met beleid en beleidsuitvoering.
- Mensen in vroeg stadium betrekken, wat heb jij nodig, wat is betekenisvol en luisteren naar mensen. In Radboud Ziekenhuis hebben ze een ‘*chief listening*’ aangesteld om vanuit het perspectief van patiënten en bezoekers te kijken hoe ziekenhuispersoneel zich gedraagt.
- Betrek de effecten van digitalisering op de positie van werkenden. Dan spelen vraagstukken als het interessant houden van het werk, belang van autonomie van mensen, hoe de menselijke maat houden.
- Flexibiliteit in systemen brengen.
- Niet alles willen definiëren en maatwerk mogelijk maken waarin mens centraal staat.
- Ontwikkeling als een continuüm zien i.p.v. als een revolutie, leren uit verleden, we hebben veel ervaring met ingrijpende (technologische) ontwikkelingen.
- Verantwoording daar leggen waar deze hoort (dus niet UWV aanspreken op klantvriendelijk werken terwijl dat de politieke opdracht is), dus oorzaak en gevolg niet verwarren.

Actie - Samen in actie

Voor overheden en andere publieke organisaties moet een dienstverleningsconcept worden opgesteld waarin expliciet aandacht is voor betekenisvol menselijk contact.

Uitgangspunt is *'human in command'*. Iedereen zou het recht moeten hebben op een menselijk contact zoals door Rathenau Instituut is geadviseerd. Voorbeeld daarvan is de Belastingdienst die recent een fysiek loket heeft geopend waar mensen terecht kunnen.

Aan particuliere organisaties zoals de grote digitale bedrijven zouden vergelijkbare verplichtingen gesteld kunnen worden. Het zou een maatschappelijke houding moeten worden: direct contact moet mogelijk zijn, bilateraal. Je zou zo'n norm verplicht kunnen stellen, maar zonder aan te geven hoe dat vorm moet krijgen. Je moet dat niet centraal willen regelen.

Het Rathenau Instituut stimuleert de publieke en politieke meningsvorming over de maatschappelijke aspecten van wetenschap en technologie. We doen onderzoek en organiseren het debat over wetenschap, innovatie en nieuwe technologieën.

Rathenau Instituut